

МАСТАЦТВАЗНАЎСТВА, ЭТНАГРАФІЯ, ФАЛЬКЛОР**ART HISTORY, ETHNOGRAPHY, FOLKLORE**

УДК [39+94+81'373'234] (=16)

Паступіў у рэдакцыю 04.10.2016

Received 04.10.2016

Л. Я. Агеева*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск, Рэспубліка Беларусь***АСІМЕТРЫЧНЫ ЭЛЕМЕНТ АРНАМЕНТУ ВІЦЕБСКАГА РУЧНІКА**

Исследуется асимметричный элемент белорусского народного рушника из Витебской области. Собраны названия крестообразной розетки носителями культуры в Беларуси, России и Украине. На основе сравнительного анализа этих названий выявлена этимология орнаментального мотива, который входит в исследуемый асимметричный блок. Показана ее связь с культом оленя и другими элементами геометрического орнамента, которые также имеют отношение к этому культу. Изучен ареал распространения данной символики, в который входит Восточная Европа, Урал, Зауралье и Кавказ. Обнаружена взаимосвязь культа оленя с архаичным культом паука. Приведены примеры, которые иллюстрируют наличие культа паука в прошлом, предложена его символика в народном ткачестве белорусов. В качестве доказательной базы приведен иллюстративный материал, в котором представлены примеры простой и сложной сетки, а также сетчатого ромба в народной вышивке и ткачестве. Определена связь культа оленя с народным праздником масленицы. Рассмотрен эпитет народного праздника масленицы – «кривошейка», показан ее символ в народном орнаменте Восточной Европы и на Кавказе. На основе лингвистических данных реконструировано имя божества у славян и скифов, зооморфным символом которого был олень. Предложена гипотеза об этимологии имени славянского божества Лада.

Ключевые слова: тур-олень, рука, паук, сетка, борона, масленица.

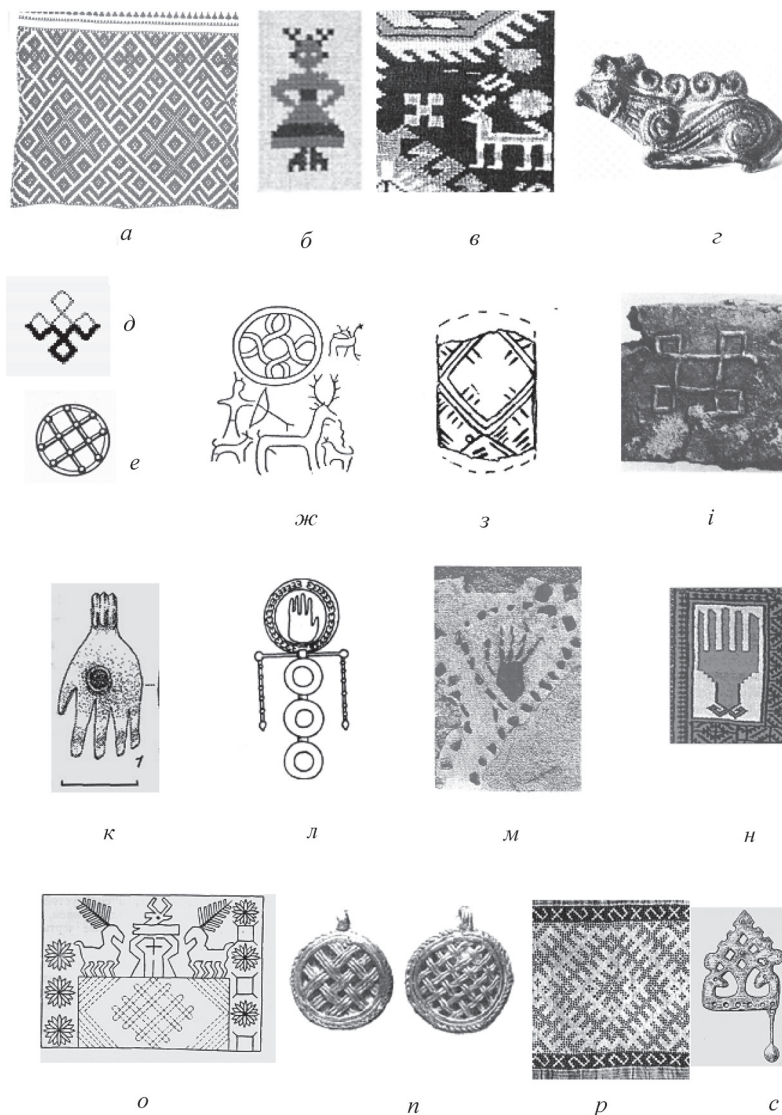
L. E. Ahejeva*Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Republic of Belarus***ASYMMETRICAL ELEMENT IN ORNAMENTED TOWELS FROM VITEBSK REGION**

The asymmetric element in the Belarusian folk ornamented towel from Vitebsk region is explored. Names of a cross-shaped rosette given by culture bearers in Belarus, Russia and Ukraine are collected. Based on the comparative analysis of these names, the etymology of the ornamental element which is part of the explored asymmetrical block is found. The link of the etymology to the deer cult and other geometrical ornament elements related to this cult is demonstrated. The areal spread of these symbols including Eastern Europe, the Urals, Zauralye and Caucasus has been studied. The interrelation between the deer cult and the archaic spider cult has been found. Examples are given to illustrate the presence of the spider cult in the past, and spider symbols used in the Belarusian folk needlework are shown. Illustrative evidence material is given including examples of a simple and complex grid and gridded rhombus in folk embroidery and needlework. The relation between the deer cult and Pancake Week, a folk fest is defined. The epithet “kryvosheyka” (crooked neck) given to this fest is considered, and its symbol in the Eastern European and Caucasian folk ornament is shown. Based on linguistic data, the name has been reconstructed for the Slavic and Scythian god whose zoomorphic symbol was a deer. The hypothesis is proposed regarding the etymology of Lada, a Slavic goddess.

Keywords: auroch-deer, hand, spider, grid, harrow, Pancake Week.

Уводзіны. Сярод геаметрычных арнаментальных матываў беларускіх ручнікоў пэўную цікавасць уяўляюць асіметрычныя элементы, адзін з якіх намі ўжо разглядаўся [1]. У дадзеным артыкуле даследаецца яшчэ адзін элемент вясельнага ручніка канца XIX ст. з Віцебскай вобласці (мал. 1, а) [19, с. 199]. На першы погляд ствараецца ўражанне, што ткачыха збілася з падлікам нітак, у выніку чаго з'явіўся элемент, які выбіваецца з арнаментальнага рытму. Але прымаючы пад увагу тое, што гэты ручнік вясельны, нельга прыняць гэтую версію. Калі так было выткана наўмысна, то варта высветліць, што гэты элемент азначае.

Даследчыкамі народных арнаментаў адзначалася, што выяўленчае мастацтва ў старажытнасці было глыбока сімвалічным па сваёй форме і часта не перадавала поўнага падабенства з арыгіналам, таму шматлікія ўзоры і малюнкi архаічнага арнамента здаюцца людзям іншай эпохі пазбаўленымі ўсялякага сэнсу, аднак яны мелі скрыты сэнс [8, с. 276]. У разглядаемы асіметрычны элемент як складнік уваходзіць крыжападобная разетка, якая некаторымі носьбітамі культуры

Сімволіка аленя ў дэкаратыўна-прыкладным мастацтве:

a – ручнік з асіметрычным элементам, 1840 г., Віцебскі р-н, Беларусь [19, с. 199]; *b* – багіня-аленіха, фрагмент беларускага ручніка, пач. XX ст., г.п. Ветка Гомельскай вобл. [19, с. 284]; *v* – фрагмент дагестанскага дывана з аленем і яго сімваламі [22, с. 300]; *z* – бронзавая дэталі з Лурыстана, Іран, IX–VIII стст. да н.э. [20, с. 25]; *d* – крыжападобная разетка; *e* – простая сетка – залаты амулет з элементам народнага арнаменту [25, с. 573]; *ж* – дагестанскі наскальны малюнак [9, с. 275, мал. 60-1]; *з* – прасніца з сімвалам аленя, гліна, Лепельскі р-н, Беларусь, пачатак н.э. [35, с. 60, мал. 3-2]; *i* – плінфа са знакам аленя, Беларусь, XII ст. [3, с. 504]; *k* – сармацкі амулет з фондаў Азоўскага музея-запаведніка; *л* – палявы знак рымскіх кагорт [16, с. 329]; *m* – фрагмент дэжору сцяны свірана ў в. Пагошча Браслаўскага р-на, пач. XIX ст. [28, мал. 117]; *n* – «рука Фатімы», усходні дыван [22, с. 19]; *o* – паўночнарусскі гафт XIX ст. [11, с. 91, мал. 28]; *p* – амулеты з могільніка Крапіўны, каля Чудскага возера, VI–VIII стст. [26, с. 179]; *r* – фрагмент беларускага ручніка з S-падобным знакам [34, с. 295]; *c* – падвеска для кудменяў, Расія [25, с. 541]

Deer symbolism in decorative and applied arts:

a – a towel fragment with an asymmetric element, 1840, Vitebsk, Belarus [19, p. 199]; *b* – the goddess deer, a fragment of a Belarusian ornamented towel, early 20th cent., Vetka, Gomel Oblast [19, p. 284]; *v* – a fragment of a Dagestan carpet with a deer and its symbols [22, p.300]; *z* – a bronze detail, Luristan, Iran, 9th–8th cent. BC [20, p. 25]; *d* – a cross-shaped rosette; *e* – a simple grid: a gold amulet with a folk ornament element [25, p. 573]; *zh* – a Dagestan petrograph [9, p. 275, pict. 60-1]; *z* – a spindle whorl with a deer symbol, clay, Lepel District, Belarus, first centuries AD [35, p. 60, pict. 3-2]; *i* – clay brick with a deer sign, Belarus, 12th cent. [3, p. 504]; *k* – a Sarmatian amulet from the Azov Nature Reserve and Museum; *l* – a Roman cohort field sign [16, p. 329]; *m* – a barn wall decoration fragment, Pogoshcha, Braslav District, Belarus, early 19th cent. [28, pict. 117]; *n* – the Hand of Fatima, an Oriental carpet [22, p. 132]; *o* – northern Russian embroidery, 19th cent. [11, p. 91, pict. 28]; *p* – amulets, Krapivny grave field near Lake Chudskoe, 6th – 8th cent. [26, p. 179]; *r* – a fragment of a Belarusian ornamented towel with a S-shaped sign [34, p. 295]; *c* – an amulet pendant, Russia [25, p. 541].

ў Заураллі часам завецца *аленем* (мал. 1, д) [12, с. 125]. Таму ў нашым артыкуле разглядаецца ўзаемасувязь гэтага знака з зааморфным культуам, а таксама з іншымі элементамі арнаменту, выяўляецца яго каляндарная адпаведнасць, а таксама арэал распаўсюджвання.

Асноўная частка. Тэма аленья ў беларускай народнай творчасці досыць папулярная. Яго выявы можна сустрэць на маляваных і тканых дыванах у народнай творчасці канца XIX – пачатку XX ст. [14, с. 176], выцінанках, гліняных цацках, у драўляным разьбярстве і на вырабах з саломы, чаго нельга сказаць пра гафт і ткацтва. Для параўнання: ручнікі і жаночыя галаўныя ўборы таго ж перыяду з Архангельскай вобласці Расіі маюць шмат падобнага матэрыялу. Выявы жывёл падаюцца і рэалістычна, і стылізавана [21, с. 77–79]. Цяжка паверыць, каб у зоне бытавання аленьяў не засталася слядоў ад яго культу на такіх сакральных прадметах, як ручнікі, тым больш, што, па сведчанні археолага Э. Зайкоўскага, на тэрыторыі Беларусі культ аленья і лася існаваў яшчэ ў бронзавым веку, а знаходкі вырабаў у выглядзе ласіных галоў з бурштыну ў суседняй Літве датуюцца эпохай неаліту [4, с. 22].

Пра культ аленья ў славян сведчыць балгарскае павер’е пра тое, што калі Бог жадае сказаць нешта людзям, ён пасылае святога ў выглядзе аленья. У балгарскай песні ў *святога аленья* «на лбе сонца ззяе, на грудзі яго месяц, рогі ў яго – чыстае золата». Балгары лічылі, што алень трымае зямлю на сваіх рогах, а калі яму ў вуха садзіцца муха, ён трасе галавой, таму і адбываюцца землетрасенні [29, т. 3, с. 546]. Містычныя ўяўленні пра аленья маюцца таксама ў рускіх вясельных песнях і ў беларускай загадцы: «Жыў – і ў цэркві не быў, памёр – не пахавалі, а быў *баганосец*» [29, т. 3, с. 545]. Сярод асноўных матываў народнага гафту Усходняй Еўропы алень характэрны для мастацкай творчасці карэльскага і рускага насельніцтва верхняй Волгі. У Вес’ягонскім павеце геаметрызаваная выява аленья ў ромбе звалася «*багатка*», паколькі змяшчалася ў цэнтральнай частцы ўзору і гафтавалася залатой альбо срэбранай ніткай [21, с. 74]. Антрапаморфны малюнак аленья прадстаўлены на адным з беларускіх ручнікоў пачатку XX ст. з Веткаўскага раёна Гомельскай вобласці. Тут сімвал аленья прадстаўлены ў выглядзе 4 жанчын з характэрнымі рогамі (мал. 1, б) [19, с. 284].

Даследчыкам арнаменту С. В. Ивановым зафіксавана такая назва арнаментальнага матыву *крыжападобнай разеткі*, як «рогі аленья» ў геаметрычным арнаменце, дзе ён нагадвае крыж, які складаецца з 5 ромбаў (мал. 1, д). Прыводзіцца тлумачэнне, чаму дадзены знак звязваецца з аленем: калі разглядаемы элемент распалавініць, то кожная частка арнаментальнага матыву нагадвае рогі аленья [12, с. 124, 125, іл. 74-б, 9, 10]. На тэрыторыі Беларусі крыжападобная разетка мае назву «*ўзор сям’і*» [14, с. 155], на Усходнім Палессі яго завуць «кацелкі» [2, с. 126]; ва Украіне – «галовы» і «крыжыкі» [27, с. 247], комі-пермякі таксама завуць яго «крыжык» [17, с. 51]. Улічваючы тое, што алень згадваецца ў *вясельным фальклоры* [29, с. 545], то ўскосна назва «*ўзор сям’і*» можа мець дачыненне да аленья, як і назва «крыжыкі», якая магла з’явіцца як асацыятыўна (элемент, падобны на крыж), так і атаясамлівацца з фальклорным матывам, у якім адзначаецца, што алень мае паміж рогамі крыж.

Аднак не толькі крыжападобная разетка ў палавінным выглядзе можа нагадваць рогі аленья, але і іншыя элементы народнага геаметрычнага арнаменту, напрыклад, *складаная рашотка (сетка)*, якая складаецца з трох (4, 5 і больш) гарызантальных і трох (4, 5 і больш) папярочных ліній (мал. 1, е). Але больш за ўсё пераконвае ў сувязі сімвала аленья з крыжападобнай разеткай той факт, што гэты знак знаходзіцца побач з выявай аленья ў *наскальных малюнках* Дагестана ў сцэне палявання (мал. 1, ж) [9, с. 275, мал. 60-1]. Гэта сведчыць пра тое, што сімвал аленья мае досыць старажытную традыцыю і арэал яе распаўсюджвання ўключае ў сябе не толькі Урал, Зауралле, Усходнюю Еўропу, але і Каўказ. Самы старажытны малюнак гэтага арнаментальнага матыву на тэрыторыі Беларусі выяўлены на прасніцы з гліны з в. Новыя Валасовічы Лепельскага р-на, якое датуецца пачаткам н. э. (мал. 1, з) [35, с. 60], а таксама на плінфе XII ст. [3, с. 504] (мал. 1, і). Гэта дае падставу зрабіць выснову, што на тэрыторыі Беларусі знак аленья ў выглядзе крыжападобнай разеткі ўжываецца як самастойны сімвал ужо дзве тысячы гадоў. Аб тым, што крыжападобная разетка – не выпадковы знак або дэкаратыўны элемент, а сапраўды мае дачыненне да сімвала аленья, сведчыць таксама яго малюнак побач з аленем на дагестанскім тканым дыване з Дэрбента (мал. 1, в) [22, с. 300]. Матыў аленья – досыць частая з’ява на ўсходніх дыванах, а найбольш старажытная – на пахавальным скіфскім дыване V ст. да н.э. з могільніка Пазырык на Алтаі [22, с. 11], у якасці татэма-абярэга скіфы малявалі аленья на сваіх шчытах [5, с. 23]. З’яўленне знака ў арнаменце магло адбывацца рознымі шляхамі, напрыклад, замест малюнка жывёлы магла

адлюстроўвацца якая-небудзь яго частка, у нашым выпадку – рогі. Гэта адбывалася па розных рэлігійных матывах, дзе імя аленя і нават яго выява забараняліся.

Паводле Т. У. Гамкрэлідзэ першапачаткова назва аленя ў індаеўрапейскіх мовах зводзілася да зыходнага кораня *el-, *ol- (з прапанаваным зыходным значэннем каляровай прыкметы «буры», «чырвоны». І-е. *el-en, *el-n-: грэч. *ελλος* (аленя), *ελαφος* (алень, лань); армянскае *eln*, літоўскае *elnis* (алень); ст.-слав. *елень*, балгарскае – *елен*, нямецкае *elen* – лось. Некаторыя індаеўрапейскія дыялекты ўжо ў досыць ранні перыяд забараняюць назву аленя, замяняючы яго іншым. У іранцаў алень характарызуецца асаблівым культывым значэннем, яго назва была заменена новым складаным словам *gav-az(на), літаральна: «**бык-казёл**». Пазней, ужо ў асобных іранскіх мовах і гэта назва забараняецца і замяняецца на азначэнне аленя як «рагатага» (метафарычна галіністага), напрыклад, асецінск. *sag* – алень, а *sāka* – галінка, сук; стар.-інд. *śákhā* – галінка; рус. *сук, соха, сохатый* (лось). Выказваецца здагадка аб магчымай першапачатковай сувязі **назвы локця** *olina з **назвай аленя** (*el-n-). Такая сувязь тлумачыцца як пэўная метафара «*рагатая костка*» [7, с. 517–518]. Тое ж паняцце захавалася і ў літоўскай мове, слова *saka* мае два значэнні: «сук, галіна» і «аленевы рог». Атаясамленне аленя з турам зафіксавана таксама ва ўкраінскім фальклоры XIX ст., дзе згадваецца **тур-алень**, на галаве якога дзевяць, дзесяць або семдзесят рогаў [31, с. 66].

Калі звярнуцца да індаеўрапейскай міфалогіі, то алень адпавядаў зааморфнай сімволіцы рымскай Дыяны, якая ў рымскіх правінцыях лічылася гаспадыняй лесу [23, т. 1, с. 376], а ў грэчаскай міфалогіі ёй адпавядала Артэміда – апякунка паляўнічых, якая была звязана з культам Вялікай Мядзведзіцы, таму звалася яшчэ «мядзведжай багіняй» [23, т. 1, с. 107], аднак звычайна суправаджалася з аленам. Гэта можа сведчыць аб зліцці двух культаў у адзін. Паводле А. Галана ў Спарце Артэміда асацыявалася з *Еленай*, дзе яна шанавалася як багіня, і яе культ быў звязаны з *культам дрэў* [9, с. 47], а ў жыхароў выспы Радос нават было свяцілішча «*Елены лясной*» [36, с. 222]. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што першапачатковая этымалогія імя *Елена* – алень. Варта адзначыць, што ў старажытнасці шматлікія асабістыя імёны часта паходзілі ад назваў жывёл альбо птушак, напрыклад: Рахіль – авечка, Дэбора – пчала, Лія – карова, Эгла – цёлка, Акбар – мышка, Яніна – галубка, Ларыса – чайка, **Табіт** – газель і інш. [6, с. 119]. Прымаючы пад увагу, што ў скіфаў галоўная багіня звалася **Табіці**, то становіцца відавочным, чаму персы называлі іх аленямі (перс. *saki*) [7, с. 517].

З аленам звязана яшчэ дадатковая сімволіка. Паводле міфалогіі Артэміды нарадзілася пад *пальмай*, а лац. *palma* азначае *далонь*, г. зн. да сімволікі аленя мае дачыненне яшчэ выява *далоні*. Кудменямі (амулетамі) у выглядзе далоні карысталіся сарматы (мал. 1, к), а таксама лічыліся свяшчэннымі палявымі знакамі ў рымскіх кагорт, у тым ліку з малюнкам далоні (мал. 1, л) [16, с. 329]. Гэты знак быў вядомы таксама і мусульманам, якія называюць яго «рука Фцімы» (маці прарока Мухамеда). Сустрэкаецца гэты матыву ў народным ткацтве славян, напрыклад, на ўкраінскіх ручніках [24, с. 202]. У цяперашні час на Блізкім Усходзе шырокае распаўсюджванне маюць не толькі кудмені ў выглядзе далоні, але і яе малюнкі на дыванах (мал. 1, н) [37, с. 276]. Паводле В. П. Кобычава звычай у якасці засцярогі пакідаць адбітак далоні на тынкоўцы пабудаванай хаты быў шырока распаўсюджаны па ўсім Блізкім Усходзе і на Каўказе [15, с. 155]. На тэрыторыі Беларусі такі звычай зафіксаваны ў в. Пагошча Браслаўскага р-на. Тут выява далоні выкладзена ў муроўцы свірана ў XIX ст. (мал. 1, м) [28, с. 62]. Левая далонь – знак хрысціянскай святой Параскевы, якая лічыцца заступніцай вяселляў і ткачых.

У спартанскім і македонскім календарых месяц сакавік завецца «*артэмісій*» [30, с. 551]. У гэты час, калі абуджаецца прырода, у шэрагу краін Еўропы святкуецца культ багіні Артэміды (масленка). Яна была адным з найбольш шанаваных грэкамі багоў, ёй было прысвечана каля 80 храмаў [32, с. 399]. Атрыбутамі Артэміды былі лук і стрэлы, гэта азначае, што першапачаткова яна была бажаствам паляўнічых, а потым функцыі яе пашырыліся і яна стала таксама апякункай лясоў: у адной старажытнагрэчаскай эпіграме ёсць радкі: «Эту свяшчэнную рошу одень, Артеміда, цветами» [10, с. 290]. Яна таксама «адказвала» за вяселлі і ткацтва.

Паралельна існаваў і культ Афіны, якая хоць і лічылася багіняй мудрасці і ваеннай моцы, але ў адной грэчаскай эпіграме паведамляецца, што дзяўчына прысвяціла ёй верацяно, ніткі, клубкі, называючы яе *гаспадыняй ткачых*, а ў іншай яе завуць *уладаркай жанчын* [10, с. 191, 207]. У яе храм неслі ахвяраванні ў выглядзе ткацкага станка кудзелі. Існаванне двух альбо больш божастваў з аднолькавымі функцыямі можа сведчыць пра запазычанні міфалагічных ідэй суседніх

народаў, якія замянілі больш старажытнае бажанства, напрыклад, культ Афіны выціснуў Арахну (грэч. *павук*). Чаму павук мог стаць апекуном ткачых, не патрабуе дадатковых тлумачэнняў. Пра існаванне калісьці культу павука ў беларусаў сведчаць архаічныя рытуалы. Напрыклад, пры выбары месца для будаўніцтва хаты павука клалі ў слоік і пакідалі на ноч. Калі да раніцы ў слоіку не было павуцінны, то гэтае месца лічылася дрэнным для будаўніцтва хаты [4, с. 350].

Багіня аленіха таксама мела дачыненне да ткацтва. На адным з гафтаў, апублікаваных Л. А. Дзінцес (мал. 1, о) [11, с. 91], акрамя аленяў з рогамі ў выглядзе пальмавага лісця ў цэнтры арнаментальнай кампазіцыі Рускай Поўначы знаходзіцца схематычны малюнак у выглядзе сеткі. Пра культуравую значнасць гэтага знака сведчыць і той факт, што матыў сеткі сустракаецца нават на кудменях VI–VIII стст. (мал. 1, n), якія былі знойдзены недалёка ад Чудскага возера ў могільніку Крапіўны [26, с. 179]. У беларусаў сеткаваты ромб у геаметрычным арнаменце мае розныя назвы: «матыў *Сонца*», «*абярэг ад хвароб і нячыстай сілы*» і нават «*сімвал продкаў*» [14, с. 189, 190, 206]. У Заураллі ён вядомы як «*дзядоўнік*» [12, с. 442]. М. Селівачовым зафіксавана назва гэтага арнаментальнага матыву ва ўкраінскай арнаментыцы – «*хустачка*» [27, с. 327], што не супярэчыць нашай трактоўцы (павуцінне–сетка–тканіна). Мяркуючы па кудменях (мал. 1, n), складваецца ўражанне, што колькасць падоўжаных і папярочных ліній сеткі не мае значэння. Напрыклад, на славянскіх залатых скроневых кольцах іх колькасць мінімізавана – па дзве вертыкальныя і дзве гарызантальныя лініі (2×2) (мал. 1, e) [25, с. 573]. Пра ўзаемасувязь аленя са знакам сеткі сведчыць і славянская падвеска для кудменяў з выявамі двух аленяў, рогі якіх зліваюцца, ствараючы малюнак гэтага арнаментальнага матыву [25, с. 541] (мал. 1, c). Пра ўзаемасувязь гэтага знака ў народнай арнаментыцы з больш старажытным культам павука сведчыць таксама каляднае і вясельнае ўпрыгажэнне ў выглядзе саламянага актаэдра з назвай «павук», а на Палессі – «павучыя кросны» [29, т. 3, с. 648]. Яго схематычны малюнак супадае з арнаментальным матывам сеткавага ромба ці ромба з сеткай усярэдзіне (стылізаванае павуцінне) і знака на кудменях.

Асабліваю цікавасць уяўляюць назвы сеткі, зафіксаваныя ва Украіне. Нягледзячы на тое, што *простая сетка* (2×2) мае 8 канцоў (мал. 1, e), ён завецца там «*семірог*» і «*семік*» [27, с. 318], а варыянты сеткі маюць назву «*павучкі*» [27, с. 195]. **Сёмик**, **Сёмуха** – народныя назвы свята Тройцы (7 тыдняў пасля Вялікадня). Паводле Б. А. Рыбакова ў заходніх славян напярэдадні *Сёмухі* святкуецца карнавал пад назвай «турыцы», а ў паўднёвых славян «турыцы» спраўляюцца на масленку [25, с. 538]. І гэта дае падставу сцвярджаць, што матыў сеткі мае дачыненне да *турааленя* і яго больш старажытнага папярэдніка – апекуна ткацтва – павука.

Сеткі ў старажытнасці ўжываліся не толькі для рыбалоўства ці палявання, але часам і ў вясельных рытуалах Усходняй Еўропы. Па звестках Н. І. Талстога, у 1901 г. у Арлоўскай губерні існаваў вясельны рытуал падпрэзвання сеткай, з якім звязаны выраз «вузы шлюбу». Сяляне тлумачылі яго так: «Калі едзеш браць шлюб, то аперажыся рыбалоўнай сеткай і тады ... ніхто цябе не сапсуе. Толькі тады вораг пашкодзіць, калі развяжыць усе вузельчыкі» [33, с. 237]. «Боская сетка» згадваецца нават у старажытнаегіпецкіх прымаўках і заговорах, а ў Евангеллі з рыбалоўнай сеткай параўноўваецца нябеснае царства [36, с. 182, 183].

Сярод вялікай разнастайнасці назваў матыву сеткі звяртае на сябе ўвагу «дзядоўнік», зафіксаваны ў Заураллі [10, с. 442]. На першы погляд гэтая расліна не мае ніякага дачынення да павуцінны. Аднак ён, як і павуцінне, мае ўласцівасць прыліпаць да адзежы, што лічылася магічным і магло калісьці выкарыстоўвацца ў любоўнай магіі. Улічваючы гэта, матыў сеткі можна інтэрпрэтаваць прыкладна так: як муха прыліпае да павуцінны, так і каханы павінен быць «прыліпнуць» да дзяўчыны. Для ўзмацнення гэтага жадання выкарыстоўваўся арнаментальны матыў *падвойнай сеткі*, ці *сетка ў сетцы* (мал. 1, p), які часта сустракаецца ў народным гафце і ткацтве беларусаў. Такі прыём вядомы ў славянскіх мовах, напрыклад, у словах «моцна» і «моцна-моцна». Выявы стылізаваных павукоў выяўлены намі на беларускім ручніку з Вілейскага р-на Мінскай вобл. [19, с. 270].

Да сімвалікі простаі і складанай сетцы ў арнаменце мае дачыненне яшчэ адзін рытуальны прадмет, які таксама датычыцца і да сеткі, і да вясны, і да вясельляў – *барана*. Яна мае форму сеткі, зуб'і яе ўмацоўваліся вузламі, яна выкарыстоўвалася ў вясельных абрадах і на масленку. Існавала забарона на выраб бараны перад Сёмухай [29, т. 1, с. 235]. Катанні на баране альбо на зялёных траецкіх галінках таксама мелі месца ў вясельных абрадах. А на Палессі да вясельля і на Звеставанне пяклі хлеб у выглядзе бараны [29, т. 1, с. 237].

Культ аленя і масленкі звязаны з яшчэ адным знакам у народнай арнаментыцы. У фальклоры Бранскай вобласці эпітэт масленкі – «*кливошейка*», і гэта дае нам падставу выказаць думку, што выява *S-падобнага знака* над галавой аленя на дагестанскім дыване (мал. 1, в) уяўляе сабой графічную ідэаграму масленкі, якая ў шматлікіх народаў Еўропы ў старажытнасці святкавалася як *Новы год*. Гэты знак можна ўбачыць таксама і на беларускім ручніку з Магілёўскай вобласці, цэнтральным матывам якога з’яўляецца сетка ў сетцы, а *S-падобныя* знакі аблямоўваюць яго з чатырох бакоў квадратам (мал. 1, р) [34, с.295]. Выява *S-падобнага знака* сустракаецца на балгарскіх ручніках [18, с. 121], а разам з крыжападобнай разеткай – у цвярскім ручніку [13, с. 41, мал. 24]. Ва ўкраінскай арнаментыцы гэты знак завецца *зігзаг*, *кываног* ці *кывулька* [27, с. 205]. Да сімвалікі старажытнага Новага года мае таксама дачыненне сюжэт нападу льва на тура (аленя), гэта – папулярны старажытнаўсходні сімвал вясновага раўнадзенства [20, с. 68].

У славянскім пантэоне X ст. з сямі багоў згадваецца толькі адно жаночае імя – Макош, у якой, напэўна, было не адно імя. Напрыклад, у Афіны было каля 50 эпітэтаў, а у Артэміды – 40 [32, с. 398, 399]. На масленку значнае месца адводзілася эратычна афарбаваным звычаям, а таксама адкрыта сексуальным песням [29, т. 3, с. 196], таму ў гаворках Падмаскоўя слова «*макосья*» стала азначаць «жанчыну лёгкіх паводзін» [4, с. 325], такое ж значэнне выяўляецца і ў імі Лады (*lado*) у верхнялужыцкай мове [4, с. 275]. Што ж тычыцца эпітэта масленкі («*кливошейка*»), то на еўрапейскіх мовах ён гучыць для славян як ненарматыўнае слова. Верагодна, першапачаткова імя Лада азначала «зямля», гэтая этымалогія назіраецца ў германскіх мовах *land* – суша, у беларускім слове *ляды*, а таксама ў назве *высны* Лада (недалёка ад Мілета, дзе ў 494 г. да н. э. персідскі флот разбіў караблі іанійцаў [16, с. 196]). Гэтую ж этымалогію мае і слова «ладзья» – хоць і рукатворны, але кавалачак сушы на вадзе. Тое ж тычыцца і слова «аладкі», паколькі ў старажытнасці людзі лічылі, што зямля круглая і плоская.

Вывады. У выніку можна зрабіць выснову, што асіметрычны элемент віцебскага ручніка ўяўляе сабой стылізаваную выяву аленя з яго геаметрычным знакам – крыжападобнай разеткай, якую можна сустрэць як на традыцыйных ручніках, так і на беларускім адзенні. У старажытнасці ў продкаў славян алень *быў кльтавай жывёлай*, бажанствам раслін і прыроды з імем *Елена*, якая таксама адказвала за свята *Новага года* ў сакавіку, – масленка – і масавыя вяселлі. Табуіраванне назвы аленя або зліццё з іншым культукам прывяло да з’яўлення «тура-аленя». Тэрмін пачатку года перыядычна мяняўся (увесну, узімку, улетку), таму ва Украіне «вадзілі тура» на Каляды, а заходнія славяне – на Сёмуху. У асяцінскай мове назва лані – *куаз*, у іранцаў – *савазна*, літаральна – «*бык-казёл*». Гэтае запазычанне прывяло да таго, што алень стаў асацыявацца спачатку з быком (турам), а пасля з казой. Звяртае на сябе ўвагу яшчэ адно запазычанне: у англійскай мове *каза* (*goat*) гучыць як «*год*», у той час як у рускіх летапісах *лета*злічэнне вялося *летамі*.

Святу масленкі і адпаведна пачатку новага года ў народным арнаменце адпавядае *S-падобны* знак, які ў фальклоры мае эпітэт «*кливошейка*». Да сімвалаў аленя належаць таксама далонь, пальмавы ліст або галінкі, падобныя на елку. Паколькі бажанства аленя апекавала ткацтва, то арнаментальны матыв у выглядзе простага і складанага сеткі, а таксама сеткаватага ромба (стылізаванага павуціння) стаў яшчэ адным з яго знакаў, бо ён схематычна сімвалізуе рытуальныя вясельныя прадметы (сетку, вузлы а таксама барану). Пра кльтавую значнасць матыву *простай сеткі* сведчыць тое, што яна сустракаецца на цэнтральнаеўрапейскай лінейнай кераміцы пачатку 4 тыс. да н. э. (тэрыторыя сучаснай Чэхіі) [23, с. 12], а таксама ўваходзіць у набор з пяці знакаў беларускага арнаменту з назвай «Знакі продкаў» [14, с. 206]. Некаторыя народныя назвы арнаментальнага матыву сеткі, а таксама існаванне рытуалаў з выкарыстаннем павука, наяўнасць каляднага саламянага ўпрыгажэння з аднайменнай назвай дазваляюць зрабіць выснову, што апекуном ткацтва ў больш старажытны час быў павук, а пра яго калісьці высокі статус сведчыць палескае ўяўленне пра тое, што «Павук сусвет снаваў» [29, т. 3, с. 648]. Такія ж першабытныя ўяўленні ў цяперашні час захаваліся ў абарыгенаў Афрыкі ў іх казках пра павука Анансі.

Падзякі. Аўтар выказвае вялікую падзяку доктару мастацтвазнаўства Т. В. Габрус за абмеркаванне артыкула і каштоўныя заўвагі.

Acknowledgements. The author expresses gratitude to the doctor of art criticism T. V. Gabrus for the discussion of article and valuable remarks.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Агеева, Л. Я. Рэлікты дахрысціянскіх культураў у народным арнаменце: Васіліск і Грыфон / Л. Я. Агеева. – Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2015. – № 3. – С. 71–77.
2. Арнаменты Падняпроўя / пад рэд. Г. Р. Нечаевай. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 608 с.
3. Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. – Мінск: Бел. Энцыкл., 1993. – 704 с.
4. Беларуская міфалогія: энцыкл. слоўнік. – Мінск: Беларусь, 2004. – 592 с.
5. Бонгард-Левин, Г. М., Грантовский, Э. А. От Скифии до Индии / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.
6. Вардиман, Е. Женщина в Древнем мире / Е. Вардиман. – М.: Наука, 1990. – 334 с.
7. Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: в 2 т. Т.2 / Т. В. Гамкрелидзе, В. Иванов. – Тбилиси: Тбилисский ун-т, 1984. – 1409 с.
8. Гиббс, Р. Аборигены Австралии / Р. Гибс // И на суше, и на море. – М.: Мысль, 1985. – С. 265–277.
9. Голан, А. Миф и символ / А. Голан. – Иерусалим; Москва, 1994. – 376 с.
10. Греческая эпиграмма. – СПб.: Наука, 1993. – 448 с.
11. Динес, Л. А. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства // СЭ. – 1947. – №2. – С. 67–94.
12. Иванов, С. В. Орнамент народов Сибири как исторический источник / С. В. Иванов. – М.; Л.: АН СССР, 1963. – 500 с.
13. Калмыкова, Л. Э. Народная вышивка Тверской земли (вторая половина XVIII – начало XX в.) / Л. Э. Калмыкова. – Ленинград: Художник РСФСР, 1981. – 210 с.
14. Кацар, М. С. Беларускі арнамент / М. С. Кацар. – Мінск: Бел. Энцыкл., 1996. – 208 с.
15. Кобычев, В. П. Язык есть нем // Сов. этнография. – 1973. – № 4. – С. 149–159.
16. Козленко, А. В. Военная история Античности. Полководцы, битвы, оружие / А. В. Козленко. – Минск: Беларусь, 2001. – 480 с.
17. Климова, Г. Н. Текстильный орнамент коми / Г. Н. Климова. – Пермь: Коми-перм. кн. изд-во, 1994. – 130 с.
18. Кръстева-Ножарова, Г. Домашно традиционно тъкачество и орнаментирани тъкани в България / Г. Кръстева-Ножарова. – София: Българската Академия на науките, 1981. – 132 с.
19. Лабачэўская, В. А. Повазь часоў. Беларускі ручнік / В. А. Лабачэўская. – Мінск: Беларусь, 2009. – 300 с.
20. Луконин, В. Г. Искусство Древнего Ирана / В. Г. Луконин. – М.: Искусство, 1977. – 232 с.
21. Маслова, Г. С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник / Г. С. Маслова. – М.: Наука, 1978. – 207 с.
22. Мехди, З. Ковры. Справочник / З. Мехди. – М.: Астрель, 2006. – 320 с.
23. Мифы народов мира: энцикл.: в 2 т. – М.: Сов. Энцикл., 1991.
24. Нікорак, О. Українська народна тканина / О. Нікорак. – Львів, 2004. – 584 с.
25. Рыбаков, Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
26. Седов, В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
27. Селівачов, М. Лексикон української орнаментики. Вип. XV / М. Селівачов. – Київ: Редакція вісника «АНТ», 2005. – 400 с.
28. Сергачев, С. А. Белорусское народное зодчество / С. А. Сергачев. – Мінск: Ураджай, 1992. – 232 с.
29. Славянские древности: в 4 т. / под ред. Н. И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 2004.
30. Справочник личных имен народов РСФСР. – М.: Рус. яз., 1987. – 656 с.
31. Сумцов, Н. Ф. Культурные переживания. Олень в произведениях народной словесности и искусства // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 65–74.
32. Токарев, С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М.: Полит. лит., 1986. – 576 с.
33. Толстой, Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М.: ИНДРИК, 1995. – 512 с.
34. Фадзеева, В. Я. Беларускі ручнік / В. Я. Фадзеева. – Мінск: Палымя, 1994. – 328 с.
35. Харитонович, З. А., Кенько, П. М. Предварительные итоги изучения городища возле д. Новые Волосовичи Лепельского района // Археалагічныя даследаванні на Беларусі ў 2007 годзе. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2009. – С. 52–62.
36. Церен, Э. Лунный бог / Э. Церен. – М.: Наука, 1976. – 260 с.
37. Энциклопедия символов / сост. В. М. Рошаль. – М.; СПб.: Сова, 2006. – 1010 с.

References

1. Ageeva, L. Ya. (2015), "Relicts of pre-Christian cults in a national ornament. Vasilisk and the Griffin", *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi, Seryya gumanitarnykh navuk* [Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus, Humanitarian series], no 3, pp. 71–77.
2. (2004), *Arnamenty Padnyaproўya* [Podneprovye Ornaments], *Belaruskaya navuka*, Minsk, Belarus.
3. (1993), *Arkhealogiya i numizmatyka Belarusi. Entsiklapedyya* [Archeology and Numismatics of Belarus], The Belarus encyclopedia, Minsk, Belarus.
4. (2004), *Belaruskaya mifalogiya* [Belarusian Mythology: An Encyclopaedic Dictionary], Belarus, Minsk, Belarus.
5. Bongard-Levin, G. M. and Grantovskii, E. A. (1983), *Ot Skifii do Indii* [From Scythia to India], The Idea, Moscow, RU.
6. Vardiman, E. (1990), *Zhenshchina v Drevnem mire* [Woman in the Ancient World], Science, Moscow, RU.
7. Gamkrelidze, T. V. and Ivanov, V. (1984), *Indoevropetskii yazyk i Indoevropetsy* [Indo-European Language and Indo-Europeans], The Tbilisi university, Tbilisi, Georgia.

8. Gibbs, R (1985), *Aborigeny Avstralii* [Aboriginal Australians], Thought, Moscow, RU.
9. Golan, A. (1994), *Mifi i simbol* [Myth and Symbol], Jerusalem–Moscow, RU.
10. (1993), *Grecheskaya epigramma* [The Greek Epigram], Science, Moscow, RU.
11. Diness, L. A. (1947), "Pre-Christian temples of Russia in the light of folk art monuments", *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography], no2, pp.67–94.
12. Ivanov, S. V. (1963), *Ornament narodov Sibiri kak istoricheskii istochnik* [Ornament of the Peoples of Siberia as a Historical Source], Academy of Sciences of the USSR, Moscow-Leningrad, RU.
13. Kalmykova, L. E. (1981), *Narodnaya vyshivka Tverskoi zemli (vtoraya polovina XVIII – nachalo XX v.)* [Folk Embroidery of Tver Land. Second Half of the 18th Century – Early 20th Century], The artist of RSFSR, Leningrad, RU.
14. Katsar, M. S. (1996), *Belaruski arnament* [Belarusian Ornament], The Belarusian encyclopedia, Minsk, Belarus..
15. Kobychiev, V. P. (1973), "Mute language", *Sovetskaya etnografiya* [Soviet Ethnography], no 4, pp. 149–159.
16. Kozlenko, A. V. (2001), *Voennaya istoriya Antichnosti. Polkovodtsy, bitvy, oruzhie* [Military History of Antiquity. Commanders, Battles and Weapons], Minsk, Belarus.
17. Klimova, G. N. (1994), *Tekstilnyi ornament komi* [Komi's Textile Ornament], Komi-Perm publishing house, Permian, RU.
18. Kreteva-Nosharova, G. (1981), *Domashno traditsionno tkachestvo i ornamentirani tkani v Bolgaria* [Traditional Household Weaving and Tapestry Materials in Bulgaria], Academy of sciences of Bulgaria, Sofia, Bulgaria.
19. Labacheŭskaya, V. A. (2009), *Povyaz' chasoŭ. Belaruski ruchnik* [Bond of Time. The Belarusian Ornamented Towel], Belarus, Minsk, Belarus.
20. Lukonin, V. G. (1977), *Iskusstvo drevnego Irana* [Art of Ancient Iran], Art, Moscow, RU.
21. Maslova, G. S. (1978), *Ornament russkoi narodnoi vychivki kak istoriko-etnograficheskii istochnik* [Ornament in Russian Folk Embroidery as a Historical and Ethnographic Source], The Science, Moscow, RU.
22. Mekhdi, Z. (2006), *Kovry. Spravochnik* [Carpets. A Handbook], Astrel, Moscow, RU.
23. (1991), *Mify narodov mira. Entsiklopediya* [Folk Myths Worldwide. An Encyclopedia], The Soviet encyclopedia, Moscow, RU.
24. Nikorak, O. (2004), *Ukrainska narodna tkanina* [Ukrainian National Fabrics], National academy of sciences of Ukraine, Lvov, Ukraine.
25. Rybakov, B. A. (1988), *Yazychestvo Drevnei Rusi* [Paganism of Ancient Russia], Science, Moscow, RU.
26. Sedov, V. V. (1982), *Vostochnye slavyane v VI–XIII vekakh* [East Slavs in the 6th to 13th centuries], The Science, Moscow, RU.
27. Selivachov, M. (2005), *Leksikon ukrainskoi ornamentiki* [Lexicon of the Ukrainian Ornamentics], Bulletin edition "ANT", Kiev, Ukraine.
28. Sergachev, S. A. (1992), *Belorusskoe narodnoe zodchestvo* [Belarusian Folk Architecture], The crop, Minsk, Belarus.
29. (2004), *Slavyanskije drevnosti* [Slavic Antiquities: In 4 Volumes], The international relations, Moscow, RU.
30. (1987), *Spravochnik lichnykh imen narodov RSFSR* [Directory of Personal Names of the RSFSR Peoples], Russian language, Moscow, RU.
31. Sumtsov, N. F. (1889), "Cultural experiences. A deer in products of national literature and art", *Kievskaya starina* [Kiev's Ancient Times], January, vol. XXIV, pp. 65–74.
32. Tokarev, S. A. (1986), *Religiya v istorii narodov mira* [Religion in the History of Nations of the World], The political literature, Moscow, RU.
33. Tolstoi, N. I. (1995), *Yazyk i narodnaya kul'tura. Ocherki po slavyanskoi mifologii i etnolingvistike* [Language and Folk Culture. Sketches on Slavic Mythology and Ethnolinguistics], INDRIK, Moscow, RU.
34. Fadzeeva, O. E. (1994), *Belaruski ruchnik* [Belarusian Ornamented Towels], The Flame, Minsk, Belarus.
35. Haritonovich, Z. A. and Ken'ko, P. M. (2009), "Preliminary results of studying of a site of ancient settlement near v. New Volosovichy from Lepelsky area", *Arkhealagichnyya dasledavanni na Belarusi ŷ 2007 godze* [Archaeological Research in Belarus in 2007], Institute of history of Belarus, Minsk, BY, pp. 52–62.
36. Ceren, E. (1976), *Lunnyi bog* [Lunar Deity], The Science, Moscow, RU.
37. (2006), *Entsiklopediya simvolov* [The encyclopaedia of Symbols], The Owl, Moscow, St.-Petersburg, RU.

Информация об авторе

Агеева Людмила Евгеньевна – мл. науч. сотрудник ГНУ «Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси» (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail : agmile@rambler.ru.

Information about the author

Aheyeva Ludmila Evgenyevna, Junior Scientific Researcher, Belarusian Culture, Language and Literature Research Centre, National Academy of Sciences of Belarus (1 Sarganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: agmile@rambler.ru.

Для цитирования

Агеева, Л. Я. Асіметрычны элемент арнаменту віцебскага ручніка / Л. Я. Агеева // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманіт. навук. – 2017. – № 1. – С. 79–86.

For citation

Aheyeva L. E. Asymmetrical Element in Ornamented Towels from Vitebsk Region. Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus, humanitarian series, 2017, no. 1, pp. 79–86.